

TADEUSZ GOŁGOWSKI

SANKTUARIUM ŚW. MENASA W ABU MENA (EGIPT) — ARCHEOLOGIA A TRADYCJA LITERACKA*

W synaksariuszu Kościoła koptyjskiego 15 dnia miesiąca Hatur wymieniony jest męczennik Menas, który poniósł śmierć tego dnia w r. 296. Dzień ten w naszym kalendarzu odpowiada dacie 11 listopada, kiedy to pamięć męczennika czci także Kościół katolicki i prawosławny. Oprócz informacji zawartych w synaksariuszu posiadamy wiele innych przekazów dotyczących św. Menasa. Są to relacje z przebiegu jego procesu i męczeńskiej śmierci, opisy cudów, z których zasłynął, oraz hymny i enkonia (mowy pochwalne) na jego cześć. Wydaje się, że podstawowym tekstem dotyczącym świętego jest grecka wersja jego męczeństwa, będąca bazą licznych wersji w językach orientalnych, jak koptyjski, etiopski, arabski i nubijski¹.

Według tekstu greckiego, zachowanego zresztą w kilku wariantach, Menas był Egipcjaninem (lub Libijczykiem), zawodowym żołnierzem (lub wielbłądnikiem) służącym we Frygii, gdzie przebywał także jego ojciec. Podczas prześladowań chrześcijan za panowania Dioklecjana Menas za odmowę dalszej służby pod rozkazami cesarza poniósł śmierć przez ścięcie, a jego ciało zostało spalone. Współwyznawcy uratowali jego szczątki z płomieni. Gdy podczas inwazji nomadów na Egipt oddziały wojskowe z Frygii zostały skierowane na zachodnią granicę jako ochrona, żołnierze zabrali ze sobą szczątki męczennika. Po zwycięskim odparciu najazdu chcieli zabrać je z powrotem, lecz przeznaczone do transportu wielbłądy odmówiły posłuszeństwa. Żołnierze zrozumieli to jako znak proroczy, nakazujący im pozostawienie szczątków męczennika w jego rodzinnym kraju. Pogrzebali więc owe szczątki na pustyni, w prowincji Mareotis, na południowy zachód od Aleksandrii.

* Referat wygłoszony na sympozjum w Lublinie 2 VI 1977 r.

¹ Tekst grecki opublikowany został w *Biblioteca Hagiographica Graeca Sociorum Bollandianorum* (editio altera, Bruxellis 1909) w trzech wersjach prozą pod nr 1250, 1253, 1254. Istnieje także wierszowany żywot św. Menasa, napisany przez Romana Pieśniarza i oparty na tym samym archetypie, co wyżej wymienione wersje prozą. Tekst etiopski znany jest z dwóch manuskryptów znajdujących się w Londynie (British Museum, or. 689) i w Paryżu (Bibliothèque Nationale, Abbadie 92). Tekst nubijski, odczytany tylko fragmentarycznie, znajduje się w manuskrypcie w Londynie (British Museum, or. 6805). Tekst arabski zachowany jest w manuskrypcie znajdującym się w Kairze (por. M.-H. Simaika, *Catalogue I*, nr 1063). Tekst koptyjski zostanie omówiony dokładnie w dalszej części artykułu.

Wersje męczeństwa Menasa w językach orientalnych podają podobne informacje, wprowadzając jednak nowe szczegóły. Według koptyjskiej wersji męczeństwa to siostra Menasa ratuje jego ciało z płomieni i przewozi je do Aleksandrii, gdzie pobożni mieszkańcy miasta chcą je godnie pogrzebać, ale anioł ukazuje się arcybiskupowi miasta, poleca mu załadować szczątki męczennika na wielbłąda i puścić zwierzę luzem. W miejscu, gdzie ono uklęknie, należy pogrzebać ciało. Uczyniono zadość temu życzeniu i w miejscu wskazanym przez zwierzę pochowano szczątki w specjalnie przygotowanej krypcie.

Wybitny znawca hagiografii H. Delehaye uważa, że różnice występujące w tekstach dotyczących św. Menasa dowodzą istnienia dwóch odrębnych męczenników o podobnych losach — frygijskiego i egipskiego — i że podstawowa grecka wersja życiorysu Menasa powstała z połączenia życiorysów obu tych męczenników²

Niezwykle ciekawe dla archeologów są koptyjskie teksty dotyczące Menasa. Szczególnie ważne są manuskrypty odkryte w 1910 r. w El-Hamouli, małej wiosce położonej w oazie Fajum. Miejscowi chłopci odnaleźli tam kompletną bibliotekę małego klasztoru, zawierającą ok. 60 woluminów, między którymi znajdowały się trzy poświęcone w całości lub częściowo świętemu Menasowi. Większość manuskryptów została zakupiona przez Pierpont Morgan Library w Nowym Jorku, gdzie wykonano z nich fotokopie, udostępnione następnie wielkim bibliotekom naukowym i muzeom na świecie. Na ich podstawie J. Drescher zidentyfikował i częściowo opublikował teksty dotyczące św. Menasa³.

Z trzech kodeksów zawierających teksty dotyczące Menasa najważniejszy jest kodeks M. 590, poświęcony w całości temu świętemu. Zawiera on trzy utwory: opis męczeństwa Menasa, relację o cudach działanych przez świętego oraz enkomium na cześć męczennika. Kodeks jest dokładnie datowany w kolofonie na lata 892/893. Tekst jest tylko częściowo czytelny. Najlepiej pod tym względem przedstawia się fragment zawierający enkomium. W pozostałych dwóch kodeksach znajdują się opisy dwóch cudów Menasa, których brak w kodeksie M. 590, oraz antyfona poświęcona męczennikowi.

Najciekawszym tekstem z el-Hamouli dotyczącym Menasa jest niewątpliwie wspomniane enkomium, którego autorstwo przypisano Janowi, arcybiskupowi Aleksandrii⁴. Autor utworu żył w okresie między datą najazdu arabskiego na Egipt (640 r.) a datą powstania manuskryptu (893 r.). Tylko dwóch patriarchów imieniem Jan zajmowało tron arcybiskupi w Aleksandrii w tym okresie. Byli to: Jan III z Sammanud, patriarcha w latach 677-686, i Jan IV, patriarcha w latach 775-789. Ten ostatni był zarządcą (*oconomus*) dóbr sanktuarium w Abu Mena i prawdopodobnie on jest autorem enkomium. Być może jednak jest to dzieło apokryficzne.

Enkomium dzieli się wyraźnie na dwie części. Pierwsza opisuje historię życia

² *L'invention des reliques de Saint Menas à Constantinople*. „Analecta Bollandiana” 29:1910 s. 117-150.

³ *Apa Mena. A selection of Coptic texts relating to St. Menas*. Cairo 1946.

⁴ Kodeks M. 590 fol. 50-68; Drescher, jw. s. 126-149.

i śmierci Menasa, bazując w zasadzie na greckiej wersji jego męczeństwa, o której była mowa wyżej. Zawiera także bardzo interesujący wstęp i kilka szczegółów biograficznych, nie występujących w tekście greckim. Są one niewątpliwie egipską interpolacją. Część druga enkomium opowiada, jak szczątki Menasa znalazły się w Mareotis i jak zostały pogrzebane, w jaki sposób objawiła się ich cudowna moc, jak powstało sanktuarium i jakie były jego dzieje aż do najazdu Arabów. Jest to dla archeologa najważniejsza część utworu, przekazuje bowiem informacje o sanktuarium i jego historii, nie spotykane w żadnym innym tekście dotyczącym Menasa. Przyjrzyjmy się najpierw tym informacjom, wyławiając z nich najistotniejsze momenty, aby potem skonfrontować je z wynikiem badań archeologicznych prowadzonych w Abu Mena.

Według tekstu enkomium szczątki świętego Menasa, przewiezione przez żołnierzy z Frygii do Mareotis, pozostały tam w wyniku znaku proroczego objawiającego wolę świętego. Dowódca oddziału ulokował je w trumnie z drewna nie podlegającego gniciu, na niej zaś umieścił wizerunek męczennika. Następnie złożył trumnę w grobie mającym formę małej sklepionej krypty. Miejsce to znajduje się we wsi Esté. Według koptyjskiej wersji męczeństwa Menasa jego szczątki zostały przez pobożnych mieszkańców Aleksandrii umieszczone w srebrnej trumnie i złożone w specjalnie zbudowanej krypcie we wsi Nepaeiat. Oba teksty są więc zgodne w najważniejszym szczególe — eksponują fakt złożenia ciała w podziemnej krypcie. Z tekstu enkomium wynika następnie, że po odjeździe żołnierzy mieszkańcy wsi zapomnieli niebawem, czyje szczątki znajdują się w grobowcu.

Pewnego dnia chłopiec ze wsi, chromy od urodzenia, spostrzegł światło lampy w opuszczonym grobowcu na skraju wsi i doczołgawszy się tam, zasnął we wnętrzu. Jego rodzice, zaniepokojeni nieobecnością dziecka, rozpoczęli poszukiwania i znaleźli go śpiącego w grobowcu. Chcieli go skarcić za nieposłuszeństwo i ojciec podniósł kij, aby go uderzyć, lecz chłopiec skoczył na równe nogi i pobiegł do wsi. Rodzice i sąsiedzi zdumieni się wielce, wtedy chłopiec opowiedział im, co się wydarzyło. Wkrótce do grobu zaczęli ściągać chorzy z całej wsi i uzyskiwali uzdrowienie. Sława tego miejsca rozeszła się po całej prowincji. Mieszkańcy wioski zbudowali nad kryptą męczennika małą kaplicę w formie tetrapylonu, we wnętrzu której paliła się lampa dzień i noc, nigdy nie wygasając. Wszyscy, którzy zabrali ze sobą trochę oliwy z tej lampy do swych — niekiedy odległych — krajów, uzyskiwali uzdrowienie. Dlatego wielkie rzesze pielgrzymów ciągnęły tam ze wszystkich krain bez przerwy. Miejsce było pustynne i pozbawione prawie wody pitnej, a kaplica mała i nie przystosowana do odprawiania liturgii.

Mieszkańcy Aleksandrii i całej prowincji poprosili arcybiskupa Atanazego, aby wznosił w tym sławnym miejscu kościół godny pamięci męczennika. Arcybiskup przedłożył tę prośbę cesarzowi Jowianowi, który polecił gubernatorowi Aleksandrii, by wyposażył biskupa w środki na ten cel. Za cesarza Walensa konsekrowano uroczyście nowo zbudowany kościół, składający szczątki Menasa w specjalnie przebudowanej krypcie. Sława nowego kościoła spowodowała dalszy wzrost liczby

pielgrzymów. Był on tak gwałtowny, że już w dwadzieścia parę lat później, za panowania cesarza Arkadiusza, kościół nie mógł pomieścić rzeszy pielgrzymów podczas dorocznego święta ku czci męczennika i licznie przybyli musieli stać na zewnątrz w skwarze pustyni.

Arcybiskup Aleksandrii Teofil skierował więc do cesarza Arkadiusza prośbę o dalszą rozbudowę sanktuarium. Cesarz wyposażył hojnie arcybiskupa i nakazał władzom lokalnym wszelką możliwą pomoc w tym pobożnym przedsięwzięciu. Zbudowano nowy obszerny kościół, uzupełniający niejako poprzedni, a jego konsekracja — według tekstu enkomium — nastąpiła podczas uroczystego synodu, zwołanego z tej okazji jeszcze za życia Teofila. Ozdabianie budowli trwało jednak jeszcze wiele lat po śmierci Teofila i zostało ukończone przez patriarchę Tymoteusza II.

Na prośbę Tymoteusza II cesarz Zenon przekształcił okolice sanktuarium w miasto, któremu nadał — według jednych źródeł — nazwę Martyrupolis, według innych — Zenonupolis. Aby zabezpieczyć miasto przed rajdami koczowników z pustyni, cesarz osadził tam 1200-osobowy garnizon i aby je szybko zaludnić, rozkazał arystokracji budować tam swoje pałace i letnie rezydencje. Na utrzymanie miasta i sanktuarium przeznaczył cesarz dochody z prowincji Mareotis. Samo sanktuarium otrzymało dodatkowo na swoje potrzeby podatki z kilku eparchii egipskich oraz dobra ziemskie. Przeznaczone były one głównie na dalsze wyposażenie kościołów i rozbudowę hospicjów dla pielgrzymów.

Za cesarza Anastazego zbudowano port, służący przyjmowaniu pielgrzymów przybywających drogą morską i wygodną drogę łączącą go z miastem, zaopatrzoną w obojętne i wodopoje. W samym mieście wzniesiono liczne zajazdy dla pielgrzymów, a także obszerne magazyny na przywożone przez nich dary. Wyposażono także miasto w wodociągi, łaźnie i targowiska, gdzie pielgrzymi mogli zaopatrzyć się we wszystkie potrzebne rzeczy. Na ulicach i placach wybudowano portyki chroniące przed upałem oraz studnie dla ludzi i wodopoje dla zwierząt. Centrum stanowiły dwa powiązane ze sobą kościoły, z których mniejszy posiadał relikwie świętego będące celem pielgrzymek. Wokół tych kościołów rozwijało się miasto, którego dobrobyt zależał od liczby pielgrzymów, bowiem większość mieszkańców zatrudniona była przy ich obsłudze.

Tekst enkomium kończy się wzmianką o zajęciu Egiptu przez Arabów za panowania cesarza Herakliusza. Dalsze losy sanktuarium św. Menasa możemy śledzić jedynie fragmentarycznie. Głównym źródłem jest *Historia patriarchów Aleksandrii*, której pisanie na podstawie starych źródeł rozpoczął w drugiej połowie X w. biskup koptyjski Severus ibn al-Muqaffa, a kontynuowali jego następcy⁵

⁵ Część pierwsza tego dzieła, obejmująca okres od apostoła Egiptu św. Marka do śmierci patriarchy Józefa (849 r.), opublikowana została przez B. Evettsa w POr t. 1, 5 i 10; część druga, obejmująca okres od r. 849 do 1894, wydana została przez Société d'Archéologie Copte w Kairze (Sawirus Ibn al-Mukaffa. *History of the Patriarchs of the Egyptian Church*. T. 2-3. Cairo 1943-1970).

Wraz z najazdem arabskim kończy się okres wielkiej prosperity sanktuarium św. Menasa. Mimo że samo sanktuarium nie ucierpiało podczas najazdu, to jednak pogorszenie się warunków bezpieczeństwa wewnętrznego wpłynęło znacznie na zmniejszenie się liczby pielgrzymów. Zmalała przede wszystkim liczbą pielgrzymów spoza Egiptu. Mimo to jeszcze w początkach IX w. ogólna liczba pielgrzymów była dość znaczna, a dochody płynące z tego tytułu do kasy patriarchy — wysokie. Jednak wkrótce nastąpiła katastrofa. W 833 r. kalif al-Mutassim postanowił przenieść stolicę swego imperium do Samarry, budując tam miasto prawie od podstaw. Aby uczynić je godnym swej sławy, rozesłał po całym imperium agentów w celu pozyskania cennych materiałów budowlanych. W Aleksandrii podjął się tego zadania niejaki Łazarz, nestorianin. Mimo protestów patriarchy Józefa ekipa Łazarza dokonała rabunku cennych kolumn, posadzek i wykładzin marmurowych, zdobiących sanktuarium św. Menasa⁶. Straty były tak wielkie, że dużej bazyliki nie udało się już odbudować. Patriarcha Józef zdołał jedynie doprowadzić do odbudowy mniejszego kościoła nad grobem męczennika. Wykorzystano wtedy również część cenniejszych materiałów budowlanych pochodzących z demontażu wielkiej bazyliki.

Pod koniec IX w. sanktuarium otrzymało śmiertelny cios. Za panowania patriarchy Szenudy prowincja Mareotis wpadła w ręce koczowników, którzy zajęli dobra należące do sanktuarium i odcięli całkowicie dopływ pielgrzymów⁷. Miasto wyludniło się i popadło w ruinę, choć samo sanktuarium jeszcze egzystowało. W końcu XI w. arabski podróżnik al-Bakri w drodze do Mekki odwiedził miejscowość el-Mena w Egipcie, gdzie nie opodal znajdował się wielki kościół. Zostawił potomności jego dość dokładny opis⁸. Ormianin Abu Salih, piszący w końcu XII w. rodzaj przewodnika po kościołach i klasztorach Egiptu, wspomina jako ostatni o sanktuarium i znajdujących się w nim relikwiach świętego Menasa⁹. Prawdopodobnie wkrótce potem zostało ono ostatecznie opuszczone, a relikwie świętego przeniesiono do Kairu, gdzie ich istnienie potwierdzają źródła od połowy XIV w.¹⁰ Ruiny miasta i kościołów zasypały piaski pustyni i miejsce to popadło w całkowite zapomnienie.

Powtórnego odkrycia oraz identyfikacji miasta i sanktuarium dokonali dopiero w lipcu 1905 r. monsignore C. M. Kaufmann i J. C. E. Falls. W listopadzie tego samego roku Kaufmann rozpoczął wykopaliska, trwające z przerwami do r. 1907. W ich wyniku odsłonięto centrum miasta z obu sławnymi kościołami — wielką bazyliką transeptową, zbudowaną za panowania cesarza Arkadiusza, oraz wcześniejszym i mniejszym kościołem zawierającym kryptę z relikwiami męczennika.

⁶ O sanktuarium św. Menasa — POr 10, 132, 451, 467 n., 512 nn.

⁷ Por. *History of the Patriarchs of the Egyptian Church*. T. 2. P. 1. Cairo 1943 s. 56 n.

⁸ *Description de l'Afrique septentrionale par el-Bekri*. Alger 1913 s. 8 nn.

⁹ Abu Salih, the Armenian. *The Churches and Monasteries of Egypt and some neighbouring countries*. Oxford 1895 s. 103.

¹⁰ Manuskrypt z Biblioteki Patriarchatu Koptyjskiego w Kairze nr 6613; por. Simaika, jw. s. 303.

Oprócz tego odsłonięto kompleks łaźni, cysterny, wodociągi, domy mieszkalne i cmentarze oraz wielką liczbę zabytków ruchomych, które przekazane zostały do muzeum we Frankfurcie. Jakość prac wykopaliskowych od strony naukowej przedstawiała jednak wiele do życzenia, a ich ostateczna publikacja nie została zakończona. Opublikowano jedynie kilka raportów wstępnych oraz jeden tom z zaplanowanej kilkutomowej serii raportów końcowych¹¹ Wyniki tych wykopalisk były jednak przez kilka dziesiątków lat cytowane przez wszystkie podręczniki i prace syntetyczne dotyczące architektury wczesnochrześcijańskiej. Dopiero w r. 1936 poddano je surowej krytyce, wykazując w nich liczne błędy i nieścisłości¹² W lecie 1942 r. archeolodzy brytyjscy J. B. Ward Perkins i R.E.M. Wheeler, pełniący wówczas służbę wojskową, dokonali powierzchniowych badań w Abu Mena, wykazując także wiele krytycyzmu w stosunku do rezultatów Kaufmanna¹³

Systematyczne prace wykopaliskowe rozpoczęły się w Abu Mena w r. 1961, a podjęły się ich wspólnie: Niemiecki Instytut Archeologiczny w Kairze i Muzeum Koptyjskie. Od 1964 r. miejsce Muzeum Koptyjskiego jako współorganizator wykopalisk zajął Instytut im. F. J. Dölgera w Bonn. W latach 1961-1969 odbyło się siedem kampanii wykopaliskowych, niestety, w lipcu 1969 r. prace wykopaliskowe zostały przerwane na kilka sezonów z powodu niesprzyjających warunków politycznych w Egipcie i na Bliskim Wschodzie¹⁴ Wykopaliska wznowiono dopiero w r. 1975 i należy mieć nadzieję, że będą one odtąd kontynuowane.

Etap pierwszy i drugi, czyli najwcześniejsze fazy istnienia sanktuarium, są obecnie przedmiotem intensywnych badań archeologicznych. Późniejsze fazy rozbudowy sanktuarium zatarty pierwotny wygląd krypty, ale dokładne badania architektoniczne pozwolą — być może — na odtworzenie, przynajmniej częściowe, jej pierwotnego wyglądu.

Etap trzeci obejmuje okres panowania patriarchy Atanazego (328-373), z

¹¹ C. M. Kaufmann. *Die Ausgrabungen der Menasheiligtümer in der Mareotiswüste. Bericht über die Ausgrabung. November 1905 — Juni 1906.* Kairo 1906; tenże. *Zweiter Bericht über die Ausgrabung der Menasheiligtümer in der Mareotiswüste. Die Sommerkampagne Juni-November 1906.* Kairo 1906; tenże. *Dritter Bericht über die Ausgrabungen der Menasheiligtümer in der Mareotiswüste. Abschluss der Ausgrabungen.* Kairo 1908; tenże. *Der Menastempel und die Heiligtümer vom Karm Abu Mena in der Mariutwüste. Ein Führer durch die Ausgrabung der Frankfurter Expedition.* Frankfurt a. Main 1909; tenże. *Die Menasstadt und das Nationalheiligtum der altchristlichen Ägypter in der westalexandrinischen Wüste. Ausgrabungen der Frankfurter Expedition am Karm Abu Mena 1905-1907.* Bd. 1. Leipzig 1910; tenże. *Die Heilige Stadt der Wüste. Unsere Entdeckungen, Grabungen und Funde in der altchristlichen Menasstadt.* Kempten 1924.

¹² F. W. Deichmann. *Zu den Bauten der Menasstadt.* „Archäologischer Anzeiger” 1937 s. 75-86.

¹³ J. B. Ward Perkins. *The Shrine of St. Menas in the Maryut.* „Papers of the British School at Rome” 17:1949 s. 26-71.

¹⁴ Raporty z poszczególnych kampanii wykopaliskowych zostały opublikowane w „Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. „Abteilung Kairo” w latach 1963, 1965, 1966, 1967 i 1970 oraz w „Archäologischer Anzeiger” w r. 1967.

którego inicjatywy zbudowano kościół w miejscu pierwotnej káplicy nad grobem męczennika i przebudowano kryptę zawierającą jego relikwie¹⁵

Etap czwarty obejmuje okres od panowania patriarchy Teofila (384-412) do końca panowania patriarchy Tymoteusza II (457-477). Za panowania cesarza Arkadiusza (395-408) z inicjatywy patriarchy Teofila podjęto budowę wielkiego kościoła, zdolnego pomieścić rzesze pielgrzymów przybywających do sanktuarium sławnego męczennika. Według wyżej omówionego enkomium konsekracja jego odbyła się jeszcze za życia patriarchy. Obecnie archeolodzy skłonni są jednak przypuszczać, że główny wysiłek budowlany tego etapu przypada raczej na drugą połowę V w., czyli okres panowania patriarchy Tymoteusza II. Powstała wtedy wielka trójnawowa transeptowa bazylika o długości ponad 60 m i szerokości 26 m, z transeptem o długości 50 m i szerokości 20 m¹⁶; przylegała ona od wschodu do kościoła wzniesionego przez patriarchę Atanazego. W tym okresie powstało także wielkie baptysterium, znajdujące się po zachodniej stronie mniejszego kościoła¹⁷

Ostatni, piąty, etap obejmuje okres od ograbienia sanktuarium przez wysłanników kalifa al-Mutassima za czasów patriarchy Józefa (831-849) aż do ostatecznego opuszczenia Abu Mena w XIII w. Jak wspomniano wyżej, po spustoszeniu odbudowano tylko mniejszy kościół wraz z kryptą zawierającą relikwie Menasa, wykorzystując do tego celu resztki materiałów budowlanych pochodzących z wielkiej bazyliki. Mimo nie najlepszych materiałów budowlanych kościół ten przetrwał prawie cztery stulecia, pełniąc rolę ważnego ośrodka pobożności koptyjskiej i wywierając duże wrażenie na odwiedzających, co potwierdza relacja al-Bakriego z końca XI w.

Oprócz wykopalisk na terenie samego sanktuarium prowadzono prace także w innych sektorach miasta. W latach 1964 i 1965 dokonano weryfikacji wyników badań Kaufmanna w kompleksie nazwanym przez niego „Bäder-basilika”¹⁸ Nowe wykopaliska wykazały, że budowla ta nie miała żadnego sakralnego przeznaczenia, lecz była zaprojektowana i użytkowana jako łaźnie. Składały się one najprawdopodobniej z dwu części — męskiej i damskiej, a każda z nich posiadała hall wejściowy, dwa tepidaria, caldarium i pomieszczenia sanitarne. Kompleks łaźiebny, którego początki sięgają V w., został gruntownie przebudowany i powiększony na przełomie V i VI w., najprawdopodobniej w związku z rozbudową miasta za cesarza Anasta-

¹⁵ Badania nad odtworzeniem planu i rekonstrukcją tego kościoła prowadzili J. B. Ward Perkins (jw. s. 49-51) i F. W. Deichmann (jw. s. 75 nn.), a obecnie prowadzi je dr P. Grossmann, który kieruje także całością wykopalisk w Abu Mena.

¹⁶ Badaniom nad rekonstrukcją wielkiej bazyliki poświęcone były cztery pierwsze kampanie wykopaliskowe w Abu Mena prowadzone przez Niemiecki Instytut Archeologiczny (por. „Mitteilungen” 19:1963 s. 114-120; „Mitteilungen” 20:1965 s. 122-125).

¹⁷ Wykopaliska w baptysterium prowadzone były także w kampanii piątej i siódmej (por. „Mitteilungen” 22:1967 s. 208 nn).

¹⁸ Na temat kompleksu łaźni por. „Mitteilungen” 20:1965 s. 127 n.; „Mitteilungen” 21:1966 s. 173 nn.

zego. Na zachód od łaźni odsłonięto resztki systemu zaopatrującego cały kompleks w wodę — głęboką studnię, cysterny i fragmenty urządzenia do przepompowywania wody (*saqia*). Na wschód od łaźni, wzdłuż biegnącej nie opodal ulicy, znajdował się ciąg sklepów.

Na północnym krańcu miasta odsłonięto w 1968 r. resztki budowli nazwanej umownie pałacem¹⁹ Jej plan nie jest dokładnie czytelny. Składa się ona z dwóch wielkich pomieszczeń lub podwórców oraz dużej liczby mniejszych pomieszczeń (trikliniów?) zakończonych czworobocznymi eksedrami i połączonych siecią korytarzy oraz łazienek. Powstanie kompleksu datuje się na początek VI w., jest to, być może, ruina jednej z patrycjuszowskich rezydencji.

W r. 1969 dokonano weryfikacji badań Kaufmanna dotyczących bazyliki północnej²⁰ Jej plan odpowiada typowemu układowi kościołów egipskich z tak charakterystycznymi cechami, jak trójdzielne sanktuarium i tak zwany fałszywy narteks. Od południa przylega do bazyliki baptysterium wraz z consignatorium i kaplicą, od północy zaś — pomieszczenia gospodarcze będące zapewne częścią klasztoru, z którym kościół był związany. Całe założenie datowane jest na V/VI w.

Również w 1969 r. na wschodnim krańcu miasta odkryto fragmenty budowli zwanej umownie kościołem wschodnim²¹ Badania nad tym obiektem nie zostały jeszcze zakończone, ale wstępne informacje wskazują, że jest to budowla typu centralnego, składająca się z kwadratowego pomieszczenia środkowego otoczonego ze wszystkich stron półkolistymi konchami. Od zachodu przylega do budowli atrium. Na podstawie analogii oraz techniki budowlanej można datować ten obiekt na połowę VI w. Oprócz wyliczonych powyżej obiektów odsłonięto także liczne fragmenty zabudowy miejskiej: domów mieszkalnych, magazynów, wodociągów itp.

Wykopaliska w Abu Mena trwają i przyniosą na pewno jeszcze liczne odkrycia, które wzbogacą naszą wiedzę o chrześcijaństwie w Egipcie i w krajach sąsiednich.

THE SANCTUARY OF ST. MENAS IN ABU MENA (EGYPT) — ARCHEOLOGY AND LITERARY TRADITION

Summary

The aim of the paper is to confront hagiographic sources concerning the person of St. Menas, the Egyptian martyr from the period of emperor Diocletian's rule, which contain the information about the development of the cult of this saint in Egypt, with the results of archaeological excavations in Abu Mena, where the sanctuary with the tomb of the martyr was.

The most valuable literary source from which one can learn about the life of the saint are Coptic

¹⁹ Na temat tzw. pałacu por.: „Mitteilungen” 21:1966 s. 183 nn.; „Mitteilungen” 22:1967 s. 209 nn.; „Archäologischer Anzeiger” 1967 s. 458.

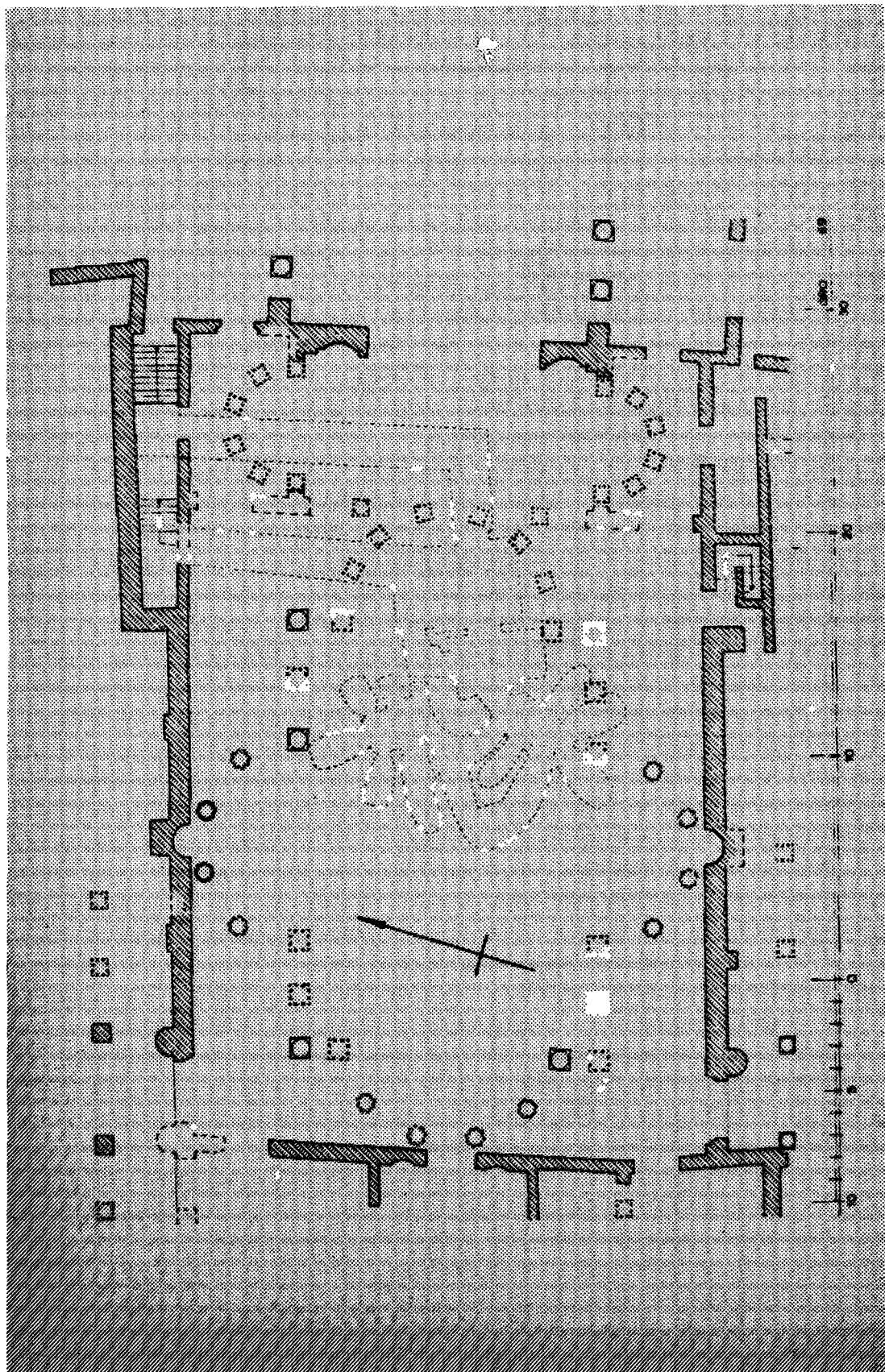
²⁰ Na temat bazyliki północnej por.: „Mitteilungen” 26:1970 s. 69-74.

²¹ Na temat tzw. kościoła wschodniego por.: „Mitteilungen” 26:1970 s. 76-82.

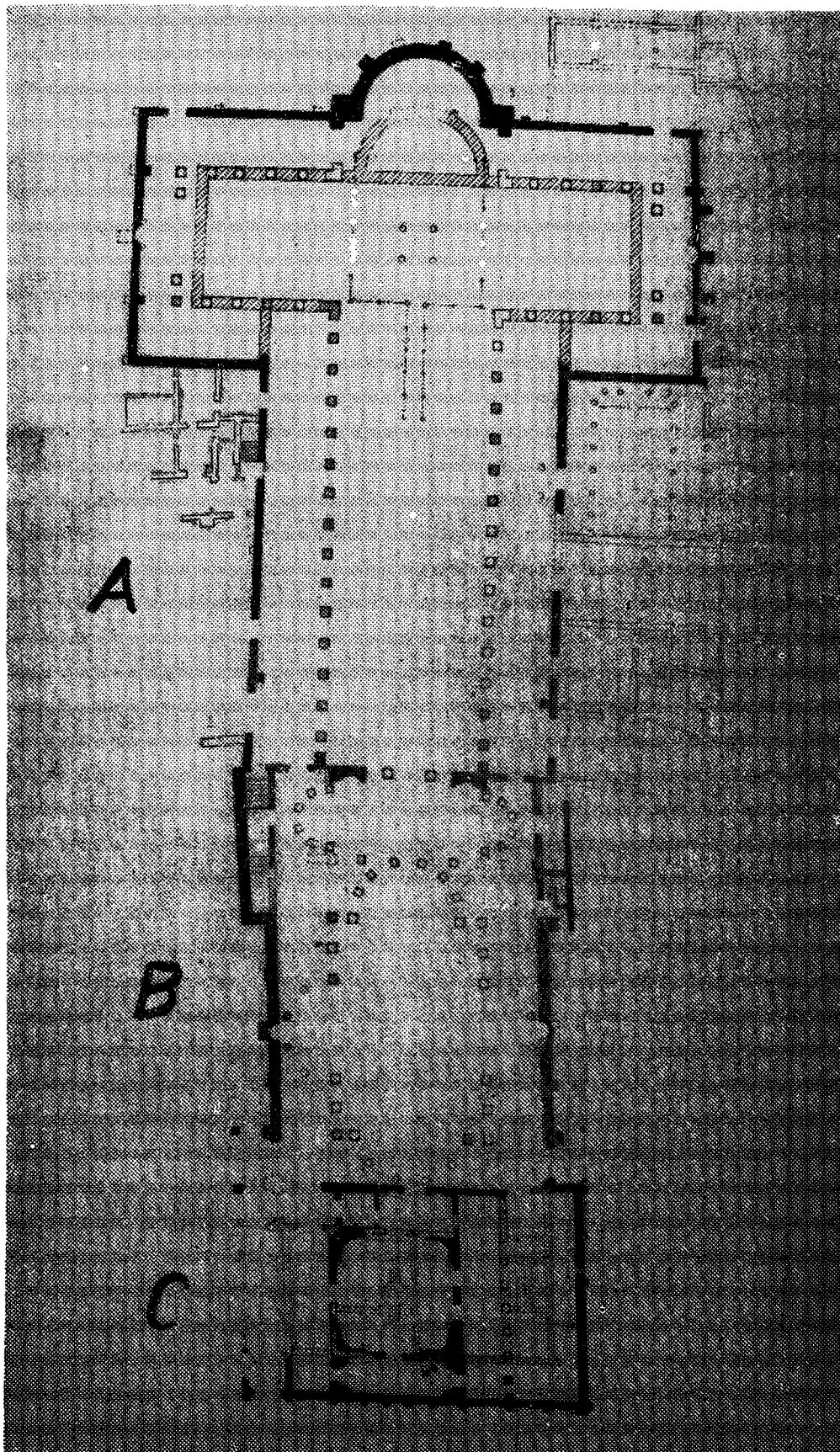
texts found in 1910 in the village of el-Hamouli in the oasis of Fajum. Besides the story of the saint's life, a discription of his martyrdom and an account of the miracles he worked, there is a hymn (encomium) in honour of the saint, which gives the information about the sanctuary of the saint in Abu Mena and its history.

Archaeological excavation carried on in Abu Mena in the years 1905-1907 and 1961-1969 have confirmed the information contained in the literary texts. Five stages of the development of the sanctuary have been distinguished and the remains of the church built over the martyr's tomb by the patriarch of Alexandria Athanasius (326-373) and its enlarged version raised by the patriarch Theophilus (384-412) were uncovered. Also other churshes in the town as well as numerous buildings serving the pilgrims coming to the Sepulchre (baths, a system of water-supply, inns, stores, etc.) were found.

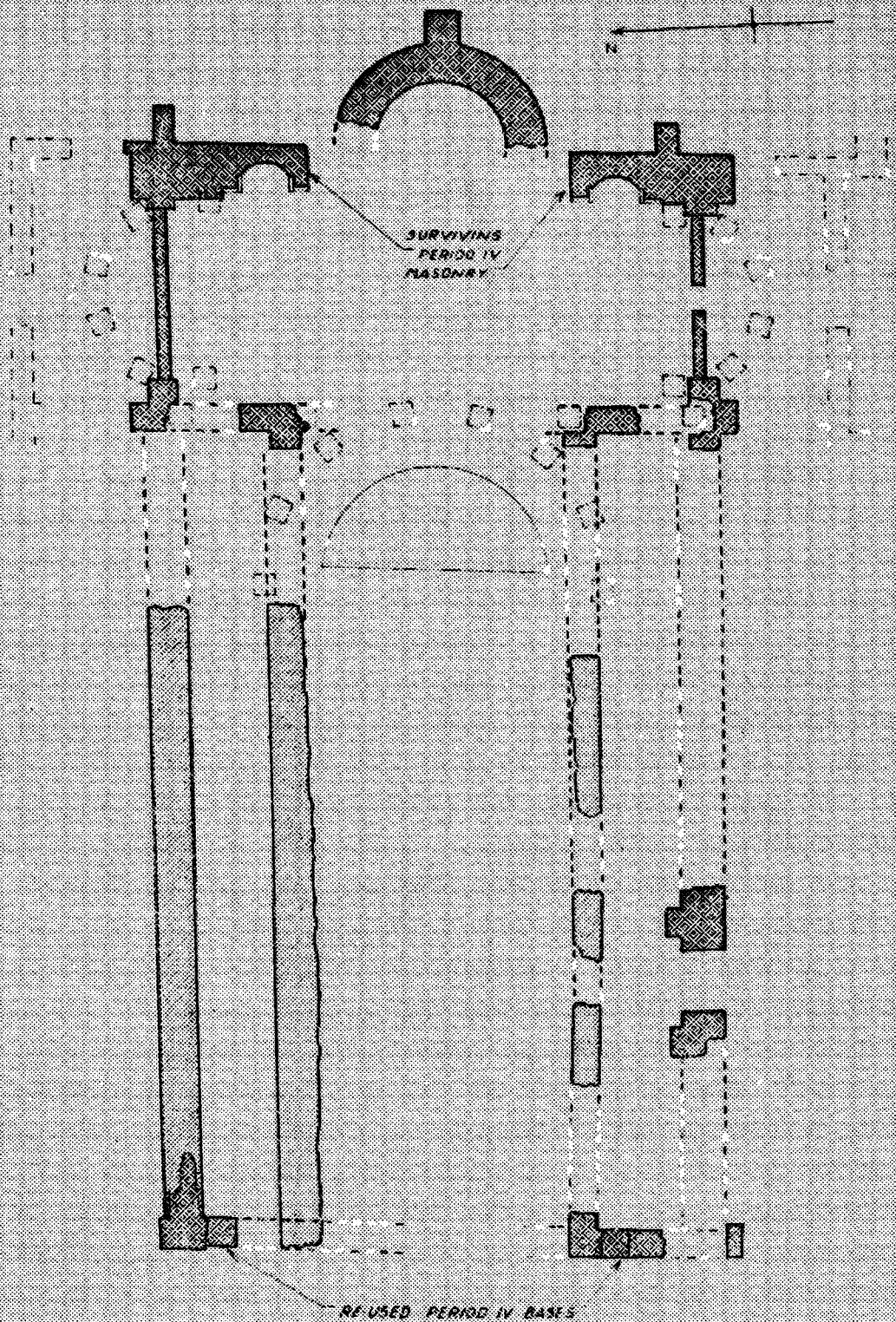

1. Kościół nad grobem św. Menasa zbudowany za patriarchy Atanazego (328-373); linia przerywana wskazuje położenie krypty zawierającej relikwie męczennika

2. Sanktuarium św. Menasa po rozbudowie w V w.: a) wielka bazylika transeptowa, b) kościół nad grobem męczennika c) baptysterium

SURVIVING MASONRY
 EARLIER FOOTINGS RE-USED

- - - OUTLINE OF PERIOD I&II NARTHEX (NO LONGER IN EXISTENCE IN PERIOD V)

3. Kościół nad grobem św. Menasa po przebudowie za patriarchy Józefa (831-849)